

Van losse hulptroepen naar een welgeordend leger

Over de samenwerking tussen de priesterreligieuzen bij de wederopbouw van katholiek Nederland na 1853

JAN JACOBS

Een situatieschets

In de geschiedenis van katholiek Nederland kunnen vanuit bestuurlijk oogpunt verschillende tijdvakken onderscheiden worden. Wanneer we ons beperken tot de Nieuwere en Nieuwste Tijd en ons daarbij vooral richten op de gebieden ‘boven de grote rivieren’, kan een geleiding in zes fasen worden aangebracht. Allereerst is dat de vrij korte periode van het bisschoppelijk bestuur in het kader van de eerste Utrechtse kerkprovincie, bestaande uit zes bisdommen waarbij de aartsbisschoppelijke zetel in de stad Utrecht gevestigd was (1559-1592). Na de ‘onthoofding’ van die kerkprovincie in de aanvangsjaren van de Opstand volgt het tijdvak van de apostolische vicarissen, wier bestuursgebied werd aangeduid als ‘Missio Hollandica’ of ‘Hollandse Zending’ (1592-1727). Op het hoogtepunt van de crisis, veroorzaakt door het Utrechtse Schisma, gaat de paus er, zij het noodgedwongen, toe over een bestuursmodel te introduceren, waarbij die Hollandse Zending onder leiding komt te staan van zogeheten ‘superiores missionis’. Het zijn de opeenvolgende nuntii, Italiaanse diplomaten die in Brussel zetelen, die met deze functie en de bijbehorende bevoegdheden worden belast (1727-1795).¹ Aan dit type bestuur op afstand komt een einde in de Bataafse Tijd. Voortaan wordt de Hollandse Zending geleid door ‘vice-superiores’, die allen ook diplomatiek actief zijn, vanaf 1829 als internuntius in Den Haag (1795-1853). Als uitvloeisel van de Grondwetswijziging van 1848 start in 1853 een tweede periode van een bisschoppelijk bestuur, maar dan wel onder curatele van de Congregatio de Propaganda Fide in Rome. Dat gebeurde in het kader van de in dat jaar heropgerichte Utrechtse kerkprovincie, die overigens een andere omschrijving en indeling kreeg dan de kerkprovincie die in 1559 was gesticht (1853-1908).² Deze

¹ Vgl. B. Wauters, *De controverse rond de jurisdictie van de nuntius. Het placet op de geloofsbrief van Spinelli, Valenti-Gonzaga, Tempi en Crivelli, 1725-1749* (Leuven 2001). Helaas schenkt de auteur nauwelijks aandacht aan de bevoegdheden van deze nuntii juist als ‘superior missionis’. Vgl. in dit verband P. Polman, *Romeinse Bescheiden voor de geschiedenis der Rooms-Katholieke Kerk in Nederland 1727-1853*, I: 1727-1754 (’s-Gravenhage 1959), nummers 206, 219, 220, 228 en 231.

² De Utrechtse kerkprovincie van 1559 telde afgezien van het aartsbisdom Utrecht de bisdommen Groningen, Leeuwarden, Deventer, Haarlem en Middelburg. In 1853 werd Utrecht opnieuw aartsbisdom; de onderhorige bis-

fase gaat vanaf 1908 over in een periode waarin vijf en vanaf 1956 zeven bisschoppen zoveel mogelijk naar eigen inzicht leiding geven aan evenzoveel bisdommen, zonder dat zij voortdurend verantwoording behoeven af te leggen aan de Propaganda Fide (1908-heden).³

Gezien doelstelling en karakter van deze bundel ligt het niet voor de hand aan al de genoemde perioden aandacht te schenken, hoe boeiend een vergelijking tussen bijvoorbeeld de uitoefening van het geestelijk leiderschap door de apostolische vicarissen en de superiores missionis ook is, juist waar het gaat om hun betrekkingen met de priester-religieuzen. Met name jezuïeten, franciscanen, dominicanen, karmelieten en augustijnen speelden namelijk ook een grote rol in het religieus-kerkelijk leven in de tijdvakken 1592-1727 en 1727-1795. In plaats daarvan beperken wij ons tot de twee laatstgenoemde fasen, waarin dankzij de inspanningen van de eerste generatie bisschoppen – Joannes Zwijsen, Franciscus Jacobus van Vree, Joannes van Hooydonk en Joannes Paredis – een einde kwam aan de ‘gefragmenteerde en slordige bestuursstructuur’⁴ die zo kenmerkend was voor de organisatie van het Nederlandse katholicisme vanaf 1727. Het was overigens niet aan de inzet van hun opvolgers onder leiding van de Utrechtse aartsbisschop Henricus van de Wetering (1895-1929) te danken, dat de Propaganda Fide in 1908 haar handen van de inmiddels uitgebouwde kerkprovincie aftrok. In dat jaar kreeg namelijk een grootscheepse reorganisatie van de Romeinse curie haar beslag, die door paus Pius X ter hand was genomen om het kerkelijke bestuursapparaat beter af te stemmen op de behoeften van de moderne tijd.⁵ Een gevolg hiervan was dat de Propaganda haar jurisdictie over een groot aantal kerkelijke gebieden in de wereld moest opgeven. Daartoe behoorde ook de Utrechtse kerkprovincie, die voortaan dus niet meer als een ‘missiegebied’ werd aangemerkt.⁶

In dit opstel gaat de aandacht echter niet uit naar een of meer van de in totaal 54 bisschoppen die sinds 1853 aan het hoofd van een van de aanvankelijk vijf en sinds 1956 zeven Nederlandse bisdommen hebben gestaan, ook al geldt de bisschop vanouds als eerste ambtsdrager en het bisdom als de grondeenheid van de rooms-katholieke kerk.⁷ Centraal staan evenmin hun Romeinse tegenspelers: de opeenvolgende pausen – sedert 1853 tien in getal –, die wel eens getypeerd zijn als ‘de ruggengraat van de geschiedenis van de rooms-katholieke kerk’. Dat zou overigens wel een voor de hand liggende insteek geweest zijn, aangezien deze opperherders vóór en ná 1853 meermalen rechtstreeks hebben ingegrepen in het reilen en zeilen van de katholieke geloofsgemeenschap in ons land, waarbij de betrokken

dommen waren nu Haarlem, Den Bosch, Breda en Roermond.

3 J.P. de Valk relateert de breukjaren 1795 en 1853 door te benadrukken dat de katholieke kerk in ons land gedurende heel de periode tussen 1727 en 1908 ‘in een langdurige directe afhankelijkheidsrelatie tot de Heilige Stoel en het uitvoerend apparaat van de Romeinse Curie verkeerde’. Zie J.P. de Valk, *Roomser dan de paus? Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme, 1815-1940* (Nijmegen 1998) 27.

4 De Valk (als in noot 3) 343.

5 Vgl. W.F. Akveld, *De Romeinse Curie. De geschiedenis van het bestuur van de wereldkerk* (Nijmegen 1997) 82-84. Zie ook De Valk (als in noot 3) 36-37.

6 Vgl. J.P. de Valk, *Romeinse bescheiden voor de geschiedenis der Rooms-katholieke kerk in Nederland 1832-1914. Archiefwijzer van Romeinse archivalia*, I (Den Haag 1996), nummer 6080a.

7 Ton van Eijk, ‘Nog meer overwegingen bij de oecumenische discussie over episcopen en bisschopsambt’, in: B.J. Aalbers en P. Nissen (red.), *De bisschop, kerkscheidend of kerkverenigend? Bijdragen over het bisschopsambt in de oecumene* (Delft 2002) 44.

herders, de bisschoppen dus, soms openlijk gepasseerd werden. Zo ging de Heilige Stoel bij de doorvoering van de reorganisatie van de Nederlandse bisdomstructuur in 1955-1956, waartoe in 1951 mede op advies van de pauselijke nuntius in Den Haag, Paolo Giobbe het initiatief was genomen, volledig voorbij aan de opvattingen in dezen van de verantwoordelijke bisschoppen: B.J. Alfrink van Utrecht, J.P. Huibers van Haarlem, J.W.M. Baeten van Breda en W.P.A.M. Mutsaerts van Den Bosch. Geen van hen zag het nut in van de instelling van twee nieuwe bisdommen: Rotterdam en Groningen, die er echter toch kwamen en waarvan de oprichting op 8 oktober 1955 werd bekendgemaakt.⁸

Met de hierboven geïntroduceerde term 'tegenspelers' als aanduiding voor de pausen die vanaf medio negentiende eeuw aan het hoofd van de katholieke kerk hebben gestaan, wordt de indruk gewekt dat de gezagsuitoefening in de katholieke kerk zich altijd afspeelt tussen twee polen die ten opzichte van elkaar in een concurrerende verhouding staan: de bisschop als herder van een lokale kerk en de paus als opperherder van de universele kerk. In dat verband wordt ook wel gesproken van episcopalisme contra papalisme. Die indruk wordt niet geheel ten onrechte gewekt. Want hoewel in recente tijden geregeld beklemtoond wordt, dat paus en bisschoppen niet tegen elkaar uitgespeeld mogen worden⁹ maar dat het hier gaat om een complementaire relatie, worden (kerk)historici die zich met de gezagsverhoudingen in de katholieke kerk bezighouden steeds weer opnieuw geconfronteerd met de polariteit (men zou ook kunnen zeggen: het antagonisme) die eigen is aan het jurisdictieconcept dat aan de rooms-katholieke kerkstructuur ten grondslag ligt. De gang van zaken rond de zojuist aangestipte reorganisatie van de bisdommelijke indeling in de periode 1951-1956 vormt hiervan slechts één illustratie. Hiermee is echter niet het volledige netwerk van machtsverhoudingen in relatie tot de katholieke kerk in beeld gebracht, terwijl dat nu juist dat polariteitsdenken kan relativiseren. Binnen dat netwerk waren, in elk geval in een bepaalde periode, tenminste nog twee spelers actief.

Allereerst was dat de wereldlijke macht. Tot de invoering van de scheiding van kerk en staat, die in Nederland in de periode tussen 1796 en 1853¹⁰ in gefaseerde vorm haar beslag kreeg, speelden de opeenvolgende dragers van deze macht een niet te verwaarlozen rol in de wijze waarop de katholieke geloofsgemeenschap zich in ons land maatschappelijk en kerkelijk kon ontplooien. En ook nog lang daarna bleef de burgerlijke overheid op uiteenlopende wijzen betrokken bij het godsdienstig-maatschappelijke leven van haar onderdanen.¹¹ In dit opstel gaat het echter niet om de veranderende relatie tussen kerk en staat, maar om een geïnstitutionaliseerde beweging die vanaf een bepaald moment van binnenuit de polariteit tussen universaliteit en lokaliteit van haar scherpte heeft ontdaan. Gedoeld wordt op de ver-

8 Zie W. Goddijn, J. Jacobs en G. van Tillo, *Tot vrijheid geroepen. Katholiek in Nederland: 1946-2000* (Baarn 1999) 44-45.

9 Vgl. bijv. J. Jacobs, 'Beyond polarity. On the relation between locality and universality in the Roman Catholic Church', in: L.J. Koffeman and H. Witte (eds.), *Of all times and of all places. Protestants and Catholics on the Church local and universal* (Zoetermeer 2001) 49-68.

10 Vgl. J.A. Bornewasser, 'Twee eeuwen kerk en staat. Een veellidige confrontatie met de moderniteit', in: J. de Bruijn e.a. (red.), *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerken en staat 1796-1996* (Zoetermeer 1998) 29-60, met name 48-49.

11 Vgl. in dit verband ook S.C. den Dekker-van Bijsterveld e.a., *Kerk en staat. Hun onderlinge verhouding binnen de Nederlandse samenleving* (Baarn 1987).

schillende instellingen van priester-religieuzen. Zij konden vanaf 1848 en eigenlijk al na 28 november 1840, de dag waarop koning Willem II bij Koninklijk Besluit aan de religieuze orden en congregaties die op dat moment nog in ons land actief waren, toestond weer nieuwe leden (novicen) aan te nemen, opnieuw op de voorgrond treden. Daarbij kan met name gezezen worden op de reeds genoemde franciscanen, dominicanen en jezùieten en voorts op de norbertijnen en kapucijnen. De dominicanenorde (O.P.) was er reeds in 1804 toe overgegaan de Nederduitse provincie die ten gevolge van de woelingen van de Franse Revolutie zwaar geleden had, zij het enigszins provisorisch, opnieuw in te richten.¹² De andere genoemde orden wachtten hiermee tot na de Grondwetswijziging van 1848. Zo besloten de jezùieten (S.J.) in 1849 tot heroprichting van een Nederlandse provincie. Dit besluit werd in 1850 geëffectueerd. De franciscanen (O.F.M.) gingen hier in 1853 toe over, terwijl de norbertijnen (O.Praem.) met de stichting van de abdij Berne-Heeswijk in 1857 een nieuwe start maakten met hun kloosterlijke leefwijze. In datzelfde jaar maakten de kapucijnen (O.F.M.Cap.) van hun in 1845 gestichte 'custodie van de Allerheiligste Drievuldigheid in België en Nederland' een zelfstandige en volwaardige provincie. Het zou vervolgens nog tot 1882 duren, alvorens besloten werd tot oprichting van een eigen, volledig Nederlandse kapucijnenprovincie. De nog niet genoemde kruisherden (O.S.Cr.) kozen na een sedisvacatio die 57 jaar had geduurd, tijdens een generaal kapittel dat van 24 tot en met 27 april 1853 in St. Agatha bij Cuijk werd gehouden, voor het eerst weer een magister-generaal.¹³ De nog evenmin genoemde redemptoristen (C.SS.R.), die zich pas in 1836 op het grondgebied van het latere Nederland gevestigd hadden, gingen er in 1855 toe over een Nederlands-Engelse provincie op te richten. Met de verzelfstandiging van de Engelse provincie in 1865 kreeg de Nederlandse provincie in datzelfde jaar een volledig Nederlandse samenstelling.¹⁴

Het is tegen de achtergrond van het bovenstaande zinvol om bij een beschrijving en verklaring van de kerkelijke ontwikkelingen in katholiek Nederland in de eeuw die volgde op de herinvoering van een bisschoppelijke hiërarchie in 1853 expliciet in te gaan op het aandeel van de priester-religieuzen in die ontwikkelingen. De Valk heeft in dit verband gezinspeeld op een – bij tijd en wijle gespannen – driehoeksverhouding, waarin naast het episcopaat en de Heilige Stoel de diverse orden en congregaties van priester-religieuzen steeds weer opnieuw een eigen positie hebben ingenomen.¹⁵ Daarbij konden die priester-religieuzen in een aantal gevallen rekenen op steun vanuit Rome. Zo besloot de Propaganda Fide reeds in het vroege voorjaar van 1853 dat de bisschoppen geen veranderingen in de positie van de regu-

12 Vgl. hiervoor E.H.(G.) Bary, 'De dominicanen in Amsterdam vanuit dominicaans perspectief. Een historische exercitie', in: J.D. Snel (eindred.), *En God bleef toch in Mokum. Amsterdamse kerkgeschiedenis in de negentiende en twintigste eeuw* (Delft 2000) 239-275, met name 248-249.

13 Vgl. J. Scheerder, *Henricus van den Wijmelenberg: een religieus emancipator in Oost-Brabant 1800-1881. De nieuwe lente in de orde van het H. Kruis* (Tilburg 1976) 100-103.

14 Vgl. H.E.A. Corsius, *Een vrij en bevrjidend leven. Een theologisch onderzoek naar de geschiedenis van de praktische en reflexieve arbeid der redemptoristen in Nederland in het licht van de subjectdiscussie in de theologie, 1833-1990* (Kampen 1999) 158-162.

15 Vgl. De Valk (als in noot 3) 358-359. Hij opent deze, overigens beknopte episode met de zinsnede: 'De driehoeksrelatie tussen de bisschoppen, de Heilige Stoel en de regulieren in de Utrechtse kerkprovincie is een hoofdstuk apart – een berucht hoofdstuk' (358). Het is overigens frappant, dat van een driehoeksrelatie moet worden gesproken en dat het lekenkatholicisme dus eigenlijk niet als een vierde speler op het kerkelijk erf kan worden beschouwd.

lieren mochten doorvoeren zonder dat hiervoor vooraf haar goedkeuring was verkregen.¹⁶ Niettemin leidde met name de invoering van het Algemeen Reglement voor de parochiële kerkbesturen vanaf 1854 vooral in het Utrechtse en Haarlemse tot grote spanningen tussen seculieren en regulieren. De betrokken bisschoppen Zwijsen en Van Vree stelden zich namelijk op het standpunt dat de gewone parochiezielzorg primair bij de seculiere clerus diende te berusten en dat de regulieren enkel als hulptroepen konden fungeren. Diezelfde bisschoppen schakelden de priester-religieuzen overigens wel weer in bij de besluitvorming van het provinciaal concilie dat van 24 september tot 4 oktober 1865 in de St.-Janskathedraal van Den Bosch werd gehouden. Met de decreten van deze kerkvergadering werd een soort marsroute uitgezet voor de verdere kerkopbouw op kerkprovinciaal niveau. De teksten werden ook ondertekend door de prelaat van Berne-Heeswijk, de norbertijn A. Manni en die van St. Agatha, de kruisheer H. van de Wijmelenberg; datzelfde werd gedaan door de provinciale oversten van de jezuïeten, dominicanen, franciscanen, geschoeide karmelieten¹⁷ en redemptoristen. Daarmee verplichtten deze regulieren zich de uitgezette beleidslijnen waarin ook, zij het in behoedzame bewoordingen aandacht werd geschonken aan hun aandeel in de zielzorg, mee uit te voeren.¹⁸

Overigens opereerden geen van de drie zo juist genoemde groepen spelers in het proces van katholieke herleving tussen 1853 en 1953 als een eenheid. Het ging om vier, vanaf februari 1868 vijf bisschoppen,¹⁹ die in een aantal gevallen weliswaar één lijn trokken wanneer dat in het belang van heel de kerkprovincie was en niet ten koste ging van hun eigen diocesaan deelbelang, maar die zich toch primair om hun eigen bisdom bekommerden en daarom vaak vervielen in een diocesaan particularisme. Ook de Heilige Stoel vormde geen eenheid: met name de Staatssecretarie en de Propaganda Fide stemden hun beleid lang niet altijd op elkaar af. De opeenvolgende pausen richtten zich nu eens op het ene, dan weer op het andere curiedepartement, als zij zich voor meer specifieke vragen al niet oriënteerden op andere curiale instanties. En wat de regulieren betrof, die beschouwden elkaar, zeker tot omstreeks 1920, eerder als concurrenten op het kerkelijke erf dan als behartigers van één gezamenlijk belang. Van 'een welgeordend leger' was in die periode dus zeker nog geen sprake.²⁰ Hun onderlinge verdeeldheid trad met name aan de dag, wanneer het hun opstelling tegenover het

16 Vgl. L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953* ('s-Gravenhage 1953) 200.

17 Strikt genomen was er in 1865 nog geen Nederlandse karmelietenprovincie. De (geschoeide) karmelieten (O.Carm.) bezaten op dat moment nog slechts twee huizen in ons land: in Boxmeer en Zenderen. Pas in 1890 werd een uitsluitend Nederlandse karmelietenprovincie opgericht.

18 Vgl. J.W.M. Peijnenburg, *Joannes Zwijsen, bisschop 1794-1877* (Tilburg 1996) 231-236. Voor cijfermatige gegevens over het aandeel van de priester-religieuzen in de parochiële zielzorg toen en nadien: Th.A.J. Jansen, *De pater op de pastorie. Het aandeel van de regulieren in de parochiële zielzorg in Nederland, 1853-1966* (Nijmegen 1976).

19 Vgl. Peijnenburg (als in noot 18) 244-246. Op 20 december 1852 was in Rome besloten dat Joannes Zwijsen een dubbelfunctie zou krijgen: aartsbisschop van Utrecht en tevens administrator van Den Bosch. In februari 1868 werd aan die dubbelfunctie een einde gemaakt: voortaan was Zwijsen 'aartsbisschop-bisschop van 's-Hertogenbosch'. Hij werd in Utrecht opgevolgd door Andreas Ignatius Schaepman.

20 De aanduiding 'een welgeordend leger' is ontleend aan: J.L. Jansen, 'De kloosterlingen', in: J.A. Loeff e.a. (red.), *Het Katholiek Nederland 1813-1913. Ter blijde herinnering aan het eerste eeuwfeest onzer nationale onafhankelijkheid*, I (Nijmegen 1913) 111. Jansen schrijft in de gezwollen stijl die zo kenmerkend is voor gedenkboeken uit een bepaalde periode: 'Geen Orde of Congregatie, hetzij van oudere of nieuwere dagteekening, bleef in deze ontwikkeling (sedert 1853) ten achter, zoodat dit eeuwfeest alle kloosterlijke instellingen in Nederland in krachtigen bloei als een welgeordend leger naast elkander geschaard ziet'.

episcopaat betrof. De bisschoppen stonden een episcopaal-hiërarchisch kerkmodel voor, waarin de ordesgeestelijken zoals gezegd enkel als gehoorzame hulptroepen mochten functioneren. De priester-religieuzen huldigden echter eerder een clericaal-communautaire kerkvisie. Sommige orden en congregaties hielden hier in voorkomende gevallen heel strikt aan vast, terwijl andere vrij snel overstag gingen wanneer een bisschop beslissingen nam die afbreuk deden aan de status waarop zij recht meenden te hebben.

In het vervolg van dit opstel richten wij ons op die priester-religieuzen als groep. Hoe zijn de afzonderlijke orden en congregaties van priester-religieuzen erin geslaagd hun onderlinge concurrentie op termijn ondergeschikt te maken aan een gemeenschappelijke toewijding ten dienste van de wederopbouw van de katholieke kerk in Nederland? En kan op zeker moment inderdaad van een welgeordend leger worden gesproken? Om deze vragen te beantwoorden wordt aandacht geschonken aan twee initiatieven, waarvan er een buiten de kring van de direct betrokkenen werd genomen en het andere terugging op een gedachte die binnen de kloosterwereld zelf ontstond.

De Indische Missie-Vereeniging als ontmoetingsplaats voor een aantal hogere oversten

In de decennia die volgden op het provinciaal concilie van 1865 breidden de eerder genoemde orden en congregaties hun activiteiten steeds meer uit. Dat konden zij ook, omdat hun ledental gestaag toenam. Zo telde de Nederlandse jezuïetenprovincie die bij haar oprichting in 1850 uit 102 personen bestond, vijftig jaar later reeds 516 leden. De werkzaamheden van de verschillende orden en congregaties hadden onder meer betrekking op het geven van (middelbaar) onderwijs, de uitoefening van zielzorg in parochies, het verrichten van assistentie in het parochiepastoraat, de verzorging van volksmissies en retraites en het doen van (populair-)wetenschappelijk onderzoek waarvan vervolgens verslag werd gedaan in boekvorm of in tijdschriftartikelen. Daartoe beschikten de jezuïeten vanaf 1868 over het tijdschrift *Studiën*, terwijl de redemptoristen in 1901 startten met de uitgave van het maandschrift *Nederlandsche Katholieke Stemmen*. Dat deden zij overigens in samenwerking met de staf van het Utrechtse grootseminarie Rijsenburg.

In diezelfde periode vestigden zich ook enkele recent gestichte – vooral missionerende – congregaties in ons land. Dat gold bijvoorbeeld voor de Missionarissen van het Goddelijk Woord (S.V.D.) in 1875; de Lazaristen (C.M.) in 1880; de Missionarissen van het Heilig Hart (M.S.C), eveneens in 1880; de Priesters van het Heilig Hart (S.C.J.) in 1883; de Witte Paters (W.P.) in 1889; en de Missionarissen van Mill Hill (M.H.M.) in 1890.²¹ De Nederlandse leden van deze internationale missiecongregaties werden vooralsnog vooral ingezet in de missiegebieden in Afrika, Latijns-Amerika en Azië, waar deze religieuze instituten al langer werkzaam waren. Dat veranderde in de eerste decennia van de twintigste eeuw, toen de genoemde congregaties ertoe overgingen een eigen, Nederlandse provincie op te richten. Op deze nieuwe provincies werd nu ook een beroep gedaan voor het missiewerk in de Nederlandse koloniën.

²¹ Vgl. J. Roes, *Het Groote Missieuur 1915-1940. Op zoek naar de missiemotivatie van de Nederlandse katholieken* (Bilthoven 1974) 16.

Met dat missiewerk in de eigen, Nederlandse koloniën was al begonnen in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw. Na enkele vergeefse pogingen in 1846-1847 om de Nederlandse redemptoristen voor de missie op Java te interesseren²² (tot dan toe waren daar uitsluitend seculieren actief geweest), deed de internuntius in Den Haag, Settimio Vecchiotti (1855-1863) op verzoek van apostolisch vicaris Petrus Maria Vrancken van Batavia (1847-1874) een dringend beroep op de provinciaal van de jezuïeten om confraters voor Oost-Indië beschikbaar te stellen. Dat leidde ertoe dat vanaf juli 1859 een groeiend aantal jezuïeten werd ingeschakeld bij de zielzorg in Nederlands Oost-Indië. Daarbij ging het aanvankelijk om zielzorg onder de Europeanen en Indo-Europeanen die op Java woonachtig waren, maar op termijn ook om bekeringswerk onder de inheemse bevolking, onder meer op Flores dat in 1859 in Nederlandse handen was gekomen.²³ In 1893 kregen de jezuïeten de leiding over het apostolisch vicariaat van Batavia dat toen nog de gehele Oost-Indische Archipel omvatte. Tot dan toe was het bestuur over dit missiedistrict in handen geweest van seculieren.

Naarmate steeds meer eilanden in de Oost aan het Nederlandse gezag werden onderworpen en in kerkelijk opzicht bij het vicariaat van Batavia werden gevoegd, bleken de jezuïeten steeds minder in staat de zielzorg in al deze gebieden goed te behartigen. Daarvoor beschikten zij nu eenmaal niet over voldoende mankracht. Eind 1902 werd de apostolische prefectuur van Nederlands Nieuw-Guinea (inclusief de Kei-eilanden) afgescheiden van het vicariaat van Batavia en toevertrouwd aan de missionarissen van het Heilig Hart. Datzelfde gebeurde in februari 1905 met de prefectuur van Nederlands Borneo, die toevertrouwd werd aan de kapucijnen. Diezelfde orde kreeg in juni 1911 de verantwoordelijkheid over de apostolische prefectuur van Sumatra. De missionarissen van het Goddelijk Woord namen in 1912 de kleine Soenda-eilanden van de jezuïeten over. Dit gebied werd op 16 september 1913 een eigen apostolische prefectuur. In de daaropvolgende jaren nam het aantal orden en congregaties dat werkzaam was in Oost-Indië nog verder toe.²⁴

Ook in West-Indië namen regulieren vanaf een zeker moment de verantwoordelijkheid voor zielzorg en kerkplanting van de seculieren over. Zo werd de missie in het vicariaat Suriname in de zomer van 1865 overgedragen aan de redemptoristen. In september van datzelfde jaar werd pater Jan B. Swinkels (1810-1875) tot eerste apostolisch vicaris benoemd. De dominicanen verklaarden zich in oktober 1867 bereid om het vicariaat Curaçao, dat alle Bovenwindse en Benedenwindse Eilanden omvatte, van de seculieren over te nemen. Overigens duurde het nog tot 11 juli 1870, voordat de eerste dominicanen zich daadwerkelijk op Curaçao vestigden. Berste apostolisch vicaris van de nieuwe dominicanenmissie werd pater Piet van Ewijk (1827-1886).

De betrokkenheid van een groeiend aantal orden en congregaties bij het missiewerk leidde ertoe dat ook de behoefte aan coördinatie en sturing steeds meer toenam. Dat was met name het geval in Oost-Indië, waar de wereldlijke overheid krachtens een Regeringsreglement inzake de eredienst uit 1854 de katholieke missie aan een restrictief beleid onderwierp.

22 Vgl. J. Kleijntjens, 'De redemptoristen naar Java?', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 49 (1932) 180-195. Zie ook De Valk (als in noot 6) nummers 1211, 1225 en 1231.

23 G. Vriens, 'De Onderhandelingen tussen Mgr. Vrancken en de Jezuiten, 1854-1859', in: *Het Missiewerk. Nederlands tijdschrift voor missiewetenschap* 28 (1949) 158-169; 193-208; 29 (1950) 100-114.

24 Vgl. Alph. Mulders, *De missie in tropisch Nederland* ('s-Hertogenbosch 1940).

De missionerende instituten slaagden er echter zelf niet in samen één front te vormen om de overheid ertoe te bewegen de katholieke missie meer speelruimte te geven. Dat bracht het katholiek geworden Tweede Kamerlid W.H. (Willem) Bogaardt (1863-1918), die in Soerabaja was geboren en enige tijd als ambtenaar op Java werkzaam was geweest, er reeds in 1908 toe een plan te ontwikkelen voor een Indische Missie-Vereeniging. Deze vereniging moest zich onder meer toeleggen op een 'centraliseering van het werk voor de Missiën in onze Overzeese gewesten'. In de doelstelling zou vastgelegd moeten worden dat de vereniging steun zou moeten bieden aan de katholieke geloofsverkondiging in Indië door middel van gebed en stoffelijke middelen. Tegelijkertijd zou het bestuur van deze vereniging ook moeten opkomen voor de rechten en de belangen van de missionarissen bij de regering in Den Haag en haar vertegenwoordiger in Batavia,

opdat er eindelijk voor de vestiging der Missie overal in den Archipel vrijheid kome, en aan het willekeurig optreden van, der Missie vijandige, bestuursambtenaren een einde wordt gemaakt.²⁵

Individuele katholieken zouden van de vereniging lid moeten kunnen worden op basis van een contributie van f 2,50 per jaar (of f 50 ineens). De Utrechtse aartsbisschop Van de Wetering voelde echter niets voor het initiatief van Bogaardt en dus ging het hele plan niet door.²⁶

Begin 1912 zocht Bogaardt opnieuw contact met Van de Wetering, die zich nu toeschietelijker toonde. De aartsbisschop verklaarde zich zelfs bereid de concept-statuten goed te keuren. Waarschijnlijk hing dat samen met het feit dat Bogaardt de doelstelling had uitgebreid en aangepast en kon mededelen dat enkele van de betrokken orden en congregaties achter zijn plannen stonden. Het ging nu om steun aan de verbreiding van de katholieke levensgedachte in Indonesië, Nieuw Guinea, Suriname en de Nederlandse Antillen, of zoals het in de concept-statuten werd omschreven, om 'het verleen van steun aan de beschaving der inheemsche bevolking der koloniën, door bekering tot het Christendom'.²⁷ Uiteraard diende wel nog de instemming van de andere bisschoppen verkregen te worden. Maar dat leverde geen grote problemen op. Op 22 juni 1912 liet de Haarlemse bisschop A.J. Callier namens het gehele episcopaat aan Bogaardt weten dat deze zijn gang kon gaan.

Vervolgens werd op 9 september 1912 in het kapucijnenklooster in Den Bosch in aanwezigheid van de paters provinciaal van het merendeel van de betrokken orden en congregaties (te weten de dominicanen, kapucijnen, redemptoristen, missionarissen van het Heilig Hart en een vertegenwoordiger van de pater-generaal van de missionarissen van het Goddelijk Woord) de 'Indische Vereeniging voor Nederlandsche Katholieken' officieel opgericht. Er werd een dagelijks bestuur ingesteld dat onder voorzitterschap kwam te staan van de initiatiefnemer Willem Bogaardt en een hoofdbestuur. Dit laatste bestond uit vijftien leden: drie uit elk bisdom, van wie er telkens één priester moest zijn. De paters provinciaal van de be-

²⁵ Uit de openingsrede van W.H. Bogaardt, gehouden tijdens de constituerende vergadering van de Indische Vereeniging voor Nederlandsche Katholieken op 9 september 1912. Zie P.G. Groenen, '1912-1937', in: *Onze Missiën* 19 (1937) 259.

²⁶ Vgl. M.J. D. Claessens, 'De Indische Missie-Vereeniging. Waarom zij werd opgericht', in: *Onze Missiën* 10 (1927) 164-173.

²⁷ W.H. Bogaardt, 'De Indische Missie-Vereeniging', in: *Onze Missiën in Oost- en West-Indië* 1 (1917-1918) 27-32.

trokken orden en congregaties traden zelf niet tot het bestuur toe, maar werden wel voor de vergaderingen van het hoofdbestuur uitgenodigd. Niet iedereen maakte overigens van deze uitnodiging gebruik.²⁸ De gereserveerde houding van met name de jezuïetenprovinciaal weerhield een groeiend aantal, vooral kapitaalkrachtige Nederlandse katholieken er echter niet van zich als lid aan te melden. Na één jaar telde de vereniging reeds ongeveer 1.200 leden. Een aantal van hen hield zich bezig met het inzamelen van gelden ten behoeve van de overzeese missie. Ook dat verliep voorspoedig: zo ontvingen de betrokken orden en congregaties in 1913 tezamen een bedrag van f 4.800.

Toen in de loop van de daaropvolgende jaren bleek dat er geen sprake was van competentieschillen tussen de Indische Vereeniging en de afzonderlijke missieorden, nam ook het engagement vanuit de betrokken orden en congregaties toe. Vanaf 1920 maakten de paters provinciaal van de O.P., S.J., C.S.S.R., O.F.M.Cap. en S.V.D. officieel deel uit van het hoofdbestuur van de vereniging, die nu omgedoopt werd tot 'Indische Missie-Vereeniging'. Om te voorkomen dat deze grotere betrokkenheid van de deelnemende orden en congregaties ertoe zou leiden dat de vereniging haar verankering in het geheel van de kerkprovincie op termijn zou verliezen, werd ook besloten tot de oprichting van vijf vrij zelfstandige diocesane besturen. In de jaren nadien werd deze bestuurlijke constructie nog enkele keren gewijzigd. Zo werd in 1929 op basis van een nieuw huishoudelijk reglement besloten de zelfstandige besturen in de afzonderlijke bisdommen af te schaffen. Belangrijker in dit verband is dat tezelfdertijd besloten werd twee paters provinciaal uit het hoofdbestuur ook op te nemen in het dagelijks bestuur. De eerste twee die hiervoor gevraagd werden, waren de jezuïet J.H. Keijzers en de redemptorist L. Wouters. Vermeldenswaard is tenslotte ook nog dat in 1931 in Den Haag werd gestart met een 'Centraal Katholiek Koloniaal Bureau', dat moest functioneren als consultatie- en propagandabureau voor het missiewerk binnen de Nederlandse Overzeesche gewesten, zowel in Oost- als West-Indië. De dagelijkse leiding over dit bureau kwam te berusten bij het dagelijks bestuur van de Indische Missie-Vereeniging.²⁹

Het gaat hier echter niet om een geschiedenis van de Indische Missie-Vereeniging, die overigens nooit aan de verwachtingen van de initiatiefnemers heeft beantwoord. Van belang in het kader van dit opstel is alleen, dat de hogere oversten van een aantal orden en congregaties vanaf 1912 en zeker vanaf 1920 via het hoofdbestuur van de Indische Missie-Vereeniging beschikten over een structureel platform waar zij elkaar konden ontmoeten en waar zij op basis van collegiaal overleg tot gezamenlijk gedragen standpunten konden komen, in dit geval op het terrein van het voor al deze orden en congregaties gemeenschappelijke missiebelang.³⁰ Zo werd bijgedragen aan een vermindering van de onderlinge concurrentie. Zo

²⁸ In het archief van de Nederlandse Provincie der Jezuïeten in Nijmegen bevindt zich een dossier 'Indische Missie-Vereeniging'. Daaruit blijkt dat de jezuïetenprovinciaal Vogels zich nauwelijks iets aan de vereniging gelegen liet liggen. Hij vond – getuige een concept-brief aan het bestuur van de vereniging-in-oprichting – dat de vereniging 'buiten alle ordens en congregaties' moest staan.

²⁹ Vgl. P.G. Groenen, 'Verslag van de werkzaamheden van het Centraal Katholiek Koloniaal Bureau over het tijdvak van Sept. tot en met Dec. 1931', in: *Onze Missiën* 15 (1932) 369-381. In juli 1917 was de vereniging al gestart met een eigen tijdschrift, *Onze Missiën in Oost- en West-Indië* geheten.

³⁰ In het provincie-archief van de redemptoristen in Wittem en dat van de kapucijnen in Den Bosch bevinden zich ook – overigens onvolledige – dossiers over 'de oprichting van, deelname aan en het functioneren van de Indische Missie Vereniging, 1912-1966'.

werd tevens de basis gelegd voor vormen van samenwerking tussen de priester-religieuzen op werkterreinen in Nederland zelf.

De voorgeschiedenis van het Secretariaat van de Nederlandse Priester Religieuzen

Op donderdag 13 december 1928³¹ vond op uitnodiging van Cyprianus Verbeek, de provinciaal van de karmelieten, in Nijmegen een eerste bijeenkomst plaats van een zevental provinciale oversten. Afgezien van de al genoemde karmelietenprovinciaal waren dat de hogere oversten van de S.J., O.P., O.F.M., O.F.M.Cap., C.S.S.R. en de eerder nog niet genoemde augustijnen (O.E.S.A.). Alhoewel dat niet zo duidelijk werd uitgesproken, bleek uit alles dat de aanwezigen zich voortaan samen te weer wilden stellen tegen inperking van de rechten, waarop zij krachtens hun exemptie³² aanspraak meenden te mogen maken. Daarbij waren het de bisschoppen die deze rechten naar de overtuiging van de betrokken provinciaals steeds weer opnieuw schonden.

Ofschoon besloten werd een- à tweemaal per jaar bijeen te komen, is geen documentatie overgeleverd, waaruit blijkt dat dit besluit is uitgevoerd. De eerstvolgende vergadering waarvan een verslag is bewaard, vond pas plaats op 18 juni 1935. Aanwezig waren nu acht personen: bij de al genoemden had zich namelijk ook de generaal van de kruisheren gevoegd. Openlijker dan in 1928 werd uitgesproken dat er in Nederland 'een antireligieuze geest' rondwaarde. De bisschoppen trokken alle macht aan zich en hielden op geen enkele wijze rekening met de uitdrukkelijke rechten van de priester-religieuzen. Die religieuzen zouden meer invloed moeten krijgen. Rome zou erop geattendeerd moeten worden, dat het gewenst was dat in een van de Nederlandse bisdommen een priester-religieus tot bisschop zou worden benoemd. Illustratief voor die antireligieuze geest was, dat missionarissen die op verlof naar Nederland kwamen, in de bisdommen Utrecht en Haarlem geen jurisdictie kregen, tenzij zij zich bereid verklaarden eerst het jurisdictie-examen af te leggen.

In de jaren nadien is deze groep hogere oversten nog enkele keren bijeen geweest. Daarbij ging het steeds over het optreden van het episcopaat en over hetgeen men via acties richting individuele bisschoppen wilde bereiken. Daartoe behoorde onder meer een eerlijker verdeling van de opbrengsten van de jaarlijkse inzamelingsactie in alle parochies van het bisdom Haarlem ten behoeve van behoeftige gezinnen met een zoon op een seminarie. Op zeker moment ging vrijwel heel de opbrengst naar het bisschoppelijk seminarie. Dat nu was toch echt niet de bedoeling volgens de provinciaals, die dan ook met bisschop Huibers in ge-

31 Voor deze en de volgende paragraaf werd geput uit het niet geordende en met name voor de oudste periode onvolledige archief van de stichting Samenwerking Nederlandse Priester-Religieuzen dat zich in het kantoor van deze stichting in Den Bosch bevindt. Aanvullend onderzoek werd verricht in het provincie-archief van de kapucijnen in Den Bosch, het provincie-archief van de jezuïeten in Nijmegen en het provincie-archief van de redemptoristen in Wittem.

32 Onder 'exemptie' wordt verstaan het onttrokken-zijn van leden van orden van priester-religieuzen en congregaties van priesters die een speciaal privilege hebben ontvangen, aan de jurisdictie van de bisschop in wiens gebied die orden en congregaties gevestigd zijn. Zij vallen onder het gezag van een hogere kerkelijke overheid (de paus of eigen gezagsdragers). Vgl. de *Codex Iuris Canonici* van 1917, canon 615. Zielzorgelijke aangelegenheden en sacramentenbediening vielen overigens niet onder die exemptie. Daarover handelden dan ook de meeste conflicten tussen bisschoppen en regulieren.

sprek gingen om hieraan iets te veranderen. Verder werd contact gezocht met Rome om daar de wens op tafel te leggen dat de regulieren een vertegenwoordiging in het episcopaat zouden krijgen. De curie toonde zich echter niet genegen om er bij de paus op aan te dringen deze wens te honoreren.³³

Omdat de zojuist genoemde bijeenkomsten alleen bestemd waren voor de zogenoemde exempte provinciaals en niet voor de hogere oversten van de congregaties die in de achttiende of negentiende eeuw waren ontstaan, werd tijdens de Tweede Wereldoorlog vanuit laatstgenoemde kring het initiatief genomen voor een vorm van overleg, waaraan alle paters provinciaal konden deelnemen. Zo zou een tweede overlegstructuur ontstaan, waarmee – althans dat was de bedoeling – op dinsdag 5 september 1944 zou worden gestart en wel in het al eerder genoemde kapucijnenklooster in Den Bosch. ‘Op een bord warme soep kan gerekend worden’, zo schreef pater M. Lucas S.V.D. in zijn uitnodigingsbrief, die hij naar 23 collega-provinciaals verzond. De bijgevoegde agenda bevatte een tweetal punten:

1. Wat aanleiding is geweest om hier samen te komen; 2. De wenselijkheid te komen tot aansluiting ter behartiging van de gemeenschappelijke belangen: a. uiteenzetting der motieven; b. welke vorm mogelijk is; c. discussie; d. stemming; e. eventueel verkiezing.

Pater Lucas had zich goed voorbereid, getuige het feit dat hij een afschrift meezond van de statuten van de ‘Vereeniging van Superioren’ in Duitsland. Dat betrof een ‘Kerkelijke vereeniging van weldadigheid van algemeen nut’, opgericht in 1899, die zich ten doel stelde

door gemeenschappelijk overleg te komen tot een overeenstemmend en stelselmatig handelen bij het missiewerk, en de broederlijke eensgezindheid onder de verschillende O. [= orden] en C. [= congregaties] te bevorderen; en door haar instituut te Berlijn – het generaal secretariaat – de aangesloten orden en congregaties gezamenlijk te [laten] vertegenwoordigen.³⁴

Hoogstwaarschijnlijk is de voor 5 september afgesproken vergadering echter niet doorgegaan.³⁵ Het was oorlog. En dat niet alleen. Op maandag 4 september had de Duitse bezetter, die verwachtte dat de geallieerden op het punt stonden vanuit België Nederland binnen te trekken, ook nog eens met onmiddellijke ingang de *Ausnahmezustand* of ‘staat van beleg’ afgekondigd. Zeker is dat de geruchtenstroom die daarop volgde en die ertoe geleid heeft dat dinsdag 5 september 1944 in de geschiedenisboekjes ‘Dolle Dinsdag’ is gaan heten, een aantal (misschien wel alle) provinciaals heeft doen besluiten dat zij die dag maar beter niet naar Den Bosch konden afreizen. Sommigen zouden dat niet eens hebben gekund, omdat in de nacht van 4 op 5 september een aantal spoorrails rond Den Bosch onklaar was gemaakt.³⁶

³³ Het heeft tot 1983 geduurd, alvorens de eerste regulieren tot residerend bisschop in Nederland werden benoemd. Dit waren de lazarist Henricus Bomers (C.M.) in Haarlem en de benedictijn Ronald Philippus Bär (O.S.B.) in Rotterdam. Maar deze benoemingen geschiedden om heel andere redenen dan die, welke in 1935 aan de orde waren.

³⁴ Over deze ‘Vereinigung Deutscher Ordensobern’ verscheen in 1999 een omvangrijke monografie: A. Leugers, *Interessenspolitik und Solidarität. Zur Geschichte der ‘Vereinigung Deutscher Ordensobern’* (Frankfurt am Main 1999).

³⁵ In geen van de geraadpleegde archieven is een verslag van een bijeenkomst op 5 september 1944 gevonden.

³⁶ Voor de verwikkelingen rond die vijfde september, zie L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, Xa: *Het laatste jaar, I, Eerste helft* (’s-Gravenhage 1980) 172-238.

Pater Lucas noch een van zijn niet-exempte collega's heeft nadien ooit nog een nieuwe poging ondernomen om alle hogere oversten rond de tafel te krijgen. Waarschijnlijk kreeg hij hiervoor te weinig medewerking van de kant van de exempte provinciaals. Die bleven wel bijeenkomen, ook na de oorlog. Daarom zullen zij vermoedelijk weinig behoefte hebben gehad aan geregelde ontmoetingen van alle paters provinciaal. Tijdens hun samenkomsten na 1945 ging het niet alleen meer om acties richting bisschoppen. Zo vond op 6 augustus 1948 in Den Bosch een vergadering plaats, waar gesproken werd over de onzorgvuldige wijze waarop J. Loeff (1903-1979) in diens hoedanigheid van secretaris van het episcopaat de belangen van de religieuzen inbracht bij de verschillende ministeries. Of zoals jezuïetenprovinciaal C. Kerremans het in een nota stelde: 'door zijn (= Loeffs) eigenmachtige optreden is hij een groot gevaar voor de positie der religieuzen tegenover regeringsinstanties en belastingambtenaren'. Ook zou Loeff zich te weinig inspannen om kloosters in aanmerking te laten komen voor uitkeringen vanwege geleden oorlogsschade. Of de provinciaals bij Loeff en via hem bij de overheid gehoor hebben gevonden voor hun klachten en wensen, vermelden de stukken niet.

Van Secretariaat naar Stichting

Begin jaren vijftig leek er iets te gaan veranderen; dat gold zowel de relatie tussen regulieren en seculieren als de betrekkingen tussen de regulieren onderling. Mogelijk hing dit samen met de weerklink die het eerste internationale congres voor religieuzen, dat van 26 november tot 8 december 1950 in Rome werd gehouden, ook in Nederland had. Veel aandacht was er voor de toespraak die paus Pius XII bij die gelegenheid hield. Daarin werd benadrukt, dat de reguliere clerus niet als 'secundair en hulpkracht' van de seculiere clerus mocht worden beschouwd en dat men er niet van mocht uitgaan dat de eerste van de tweede was afgeleid:

Houdt men de door Christus gestelde orde voor ogen, dan geniet geen van beide vormen van clerus de voorkeur van het goddelijk recht: dit stelt de een niet boven de ander en sluit geen van beide uit.

Anderzijds mocht de exemptie van een aantal orden ook niet tot een al te scherpe tweedeling binnen de wereld van de religieuzen leiden:

Volgens bepalingen van het Kerkelijk Recht zijn de exempte religieuzen (juist zoals de niet-exempte religieuzen) immers onderworpen aan de rechtsmacht van de Bisschop, voor zover de uitoefening van het bisschoppelijk ambt en een goed georganiseerde zielzorg dit vereisen.³⁷

Deze woorden, die in de daaropvolgende jaren in ons land met graagte werden geciteerd,³⁸ begunstigen niet alleen de betrekkingen tussen exempte en niet-exempte priester-religieuzen, maar bevorderden ook de toenadering tussen regulieren en seculieren.

37 Zie Katholiek Archief 6 (1951) 117-128, met name 121-128.

38 Vgl. bijvoorbeeld H. Boelaars, 'De kerken Gods. Over bisdom en parochie', in: H. Boelaars e.a., *Levende zielzorg* (Utrecht/Antwerpen 1954) 102-105.

Eind 1951 nam de al genoemde jezuïet C. Kerremans, nu in zijn hoedanigheid van vice-provinciaal, contact op met al zijn collegae-provinciaals om hen te informeren over de plannen van de 'Stichting 1853-1953'. Die was opgericht om de viering van het eeuwfeest van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, dat in 1953 zou plaatsvinden en dat met veel luster zou worden omgeven, te stimuleren en te organiseren. De stichting had hem gemeld dat er een Raad van Bestuur zou worden gevormd, waarin wellicht ook een priester-religieus kon worden opgenomen als vertegenwoordiger van de orden en congregaties. Na een peiling onder de hogere oversten van de – exempte – overleggroep die inmiddels al zo'n zestien jaar bestond, stelde Kerremans voor pater Abel Duindam O.F.M. in die Raad te benoemen.³⁹ Waarschijnlijk is vanuit de kring van niet-exempte provinciaals tegen deze handelwijze geprotesteerd. Misschien vond men ook, dat een vertegenwoordiging namens de priester-religieuzen die slechts uit één persoon bestond, geen recht deed aan de bijdrage die de priester-religieuzen de voorbije eeuw aan de wederopbouw van katholiek Nederland hadden geleverd. Hoe het ook zij, medio november 1952 kregen alle (!) hogere oversten een uitnodiging voor een provinciaalsvergadering, die op 26 november van datzelfde jaar ook nu weer in het kapucijnenklooster in Den Bosch (gunstig gelegen, want vlakbij het station) zou worden gehouden. Aan deze uitnodiging was enig vooroverleg voorafgegaan van de paters-provinciaal die enkele weken tevoren hadden deelgenomen aan de jaarvergadering van de Indische Missie-Vereniging. Bij die gelegenheid was gesproken over een conflict dat was ontstaan tussen de directeur van de Pauselijke Missiewerken (bedoeld zijn: het Genootschap tot Voortplanting des Geloofs, het Genootschap der Heilige Kindsheid en het St. Petrus Liefdewerk), de seculier H. van Hussen, en 'De Verenigde Missionarissen', een sinds 1919 bestaande belangenvereniging van een aantal missionaire orden en congregaties. Dit conflict, dat handelde over de wijze waarop in de toekomst missietoonstellingen georganiseerd moesten worden, kon alleen maar opgelost worden, wanneer alle provinciaals één lijn trokken. Maar daarvoor moesten die provinciaals wel bijeenkomen, aldus de initiatiefnemer, de jezuïetenprovinciaal Constantius Kolfshoten (1899-1960).

De bijeenkomst op 26 november 1952 werd door 33 abten en provinciaals bijgewoond; zij vertegenwoordigden in totaal ongeveer 9.800 priester-religieuzen. Op de agenda stonden drie punten: 1. Bespreking van de wenselijkheid om te komen tot de oprichting van een aantal secties die de provinciaals van advies moesten dienen op een aantal terreinen; 2. Oplossing van het conflict rond de arbeid van de 'Verenigde Missionarissen'; 3. Vaststelling van de hoogte van de gift aan het episcopaat bij gelegenheid van de viering van het eerste eeuwfeest van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie ('Honderd Jaar Kromstaf'). De beraadslagingen concentreerden zich vooral op het eerste punt, ten aanzien waarvan meer bereikt werd dan aanvankelijk was voorzien. Dit hing onder meer samen met het feit dat men hiervoor kon verwijzen naar het samenwerkingsverband van orden en congregaties zoals dat al sedert 1899 in Duitsland bestond. Besloten werd minimaal eenmaal per jaar plenair bijeen te komen. Tijdens deze bijeenkomsten van de 'Algemene Vergadering' konden besluiten genomen worden over zaken die door secties van deskundigen waren voorbereid en die van be-

³⁹ Archief SNPR: brieven van C. Kerremans, d.d. 27-11-1951 (tweemaal) en 28-1-1952 aan alle provinciaals, respectievelijk aan de provinciaals van O.E.S.A., O.F.M.Cap., O.Carm., O.P., O.F.M., M.S.C. en C.SS.R.

lang waren voor alle betrokken orden en congregaties. De aanwezigen besloten vooralsnog een zestal van deze secties in te stellen: een juridische sectie voor kwesties rond de rechtspositie van de religieuzen; een 'religieus leven'-sectie voor interne aangelegenheden (zoals de vorming van jonge religieuzen en de ontwikkeling van een moderne spiritualiteit); een financieel-economische sectie; een sectie voor het onderwijs; een sectie voor de missie; en een sectie voor de verschillende vormen van binnenlandse zielzorg. Voor de coördinatie van de werkzaamheden van wat genoemd werd het 'Secretariaat van de Nederlandse Priester Religieuzen' (SNPR), kozen de provinciaals een presidium onder voorzitterschap van de al genoemde pater Kolfshoten S.J. Hij zou terzijde worden gestaan door de provinciaals van O.P., O.F.M.Cap. en S.V.D. Ook gingen de aanwezigen ermee akkoord, een ambtelijk secretaris aan te stellen in de persoon van Th. Keulemans O.Carm. Het overleg over de twee andere agendapunten nam minder tijd in beslag. Het conflict tussen 'De Verenigde Missionarissen' en Van Hussen werd naar de nog in te stellen missiesectie verwezen, die dus meteen aan het werk kon.⁴⁰ En de bisschoppen zouden bij gelegenheid van de viering van 'Honderd Jaar Kromstaf' een gift ontvangen van f 1 per priester-religieus.⁴¹

Voorzitter Kolfshoten meldde de uitkomsten van het provinciaalsberaad op 5 december aan de bisschoppen. Die reageerden positief. Naar aanleiding daarvan zocht secretaris Keulemans contact met de al genoemde secretaris van het episcopaat, J. Loeff, om 'op basis van strikte wederkerigheid' te spreken over samenwerking tussen beide secretariaten. Loeff hield zich echter op de vlakte: hij liet alleen weten dat de bisschoppen zich op het standpunt stelden, dat reguleren en seculariseren zich niet als elkaars concurrenten moesten beschouwen. Een positieve reactie op het initiatief van de priester-religieuzen om een 'Associatio praefatorum Ordinum et Congregationum cum secretariatu annexo' op te richten, kwam er ook van de Congregatio de Religiosis in Rome. De Congregatie voegde hier wel aan toe, dat de broeders- en zusterscongregaties een soortgelijk secretariaat zouden moeten instellen. Daarop stelde pater Keulemans zich in verbinding met de generale of provinciale oversten van de in Nederland gevestigde congregaties van broeders, fraters en zusters. Hij verklaarde zich bereid bij de oprichting van zo'n secretariaat te assisteren.⁴²

Alvorens met de broeders en zusters serieuze gesprekken konden worden aangegaan, diende het Secretariaat echter eerst over statuten te beschikken. Maar het duurde nog tot het najaar van 1954, voordat het presidium ertoe overging Keulemans te vragen concept-statuten te ontwerpen, waarop koninklijke goedkeuring zou kunnen worden aangevraagd. De se-

⁴⁰ In deze sectie namen zitting de provinciaals van M.S.C., S.M.M. (= Montfortanen), C.S.S.P., W.P. en C.I.M.C. (= Missionarissen van Scheut).

⁴¹ Archief SNPR: uitnodiging d.d. 14-11-1952 voor de bijeenkomst op 26-11-1952; verslag van de bijeenkomst d.d. 26-11-1952 door C. van den Eijnden O.F.M.; brief van C. Kolfshoten aan Th. Keulemans d.d. 1-1953; brief van Th. Keulemans aan de provinciaals d.d. 5-1-1953. In een deel van de correspondentie over de gebeurtenissen op 26-11-1952 wordt die datum genoemd als oprichtingsdatum van wat later de Stichting Nederlandse Priester Religieuzen wordt genoemd. In sommige brieven wordt de oprichting echter gedateerd op 1-1-1953. Dit is de datum waarop pater Keulemans in dienst trad.

⁴² Archief SNPR: brief van pater Kolfshoten aan de kardinaal prefect van de Congregatio de Religiosis d.d. 25-2-1953; stukken in verband met de vergadering van het presidium d.d. 18-4-1953; verslag van de vergadering van provinciaals d.d. 24/25-4-1953; brief van pater Keulemans aan de oversten van congregaties van broeders, fraters en zusters d.d. 13-8-1953.

cretaris kon daarbij beschikken over twee voorbeelden: de al genoemde statuten van de 'Vereinigung Deutscher Ordensobern' en daarnaast de recent vastgestelde statuten van de 'Conferencia de Superiores Mayores religiosos' in Columbia. Kolfschoten had daarvan een exemplaar van 'onze Columbiaanse geestverwanten' ontvangen. Op 11 november 1954 besloot ook de Algemene Vergadering 'om de losse vorm waarin wij totnogtoe opereren, te vervangen door een stichting'. In december 1954 was Keulemans met zijn werk klaar. Vervolgens kon op 15 januari 1955 te Nijmegen de akte gepasseerd worden, waarbij de Stichting Nederlandse Priester Religieuzen (SNPR) werd opgericht. Die stelde zich ten doel 'de behartiging van de gemeenschappelijke belangen der bij haar aangesloten Orden, Congregaties en Genootschappen van Priesters...'. De nieuwe stichting kreeg een bestuur dat werd gevormd door de hogere oversten in Nederland van de aangesloten orden en congregaties. Dit bestuur bepaalde de hoofdlijnen van het beleid, volgens welke het dagelijks bestuur moest handelen. Dit dagelijks bestuur bestond uit vier leden. In het eerste dagelijks bestuur namen zitting de vier paters provinciaal, die sedert 26 november 1952 het presidium van het Secretariaat van de Nederlandse Priester Religieuzen hadden gevormd, te weten de paters C. Kolfschoten S.J., M. Bouwmans S.V.D., J.F.M. Schutijser O.F.M.Cap. en B. Jansen O.P. Daarnaast werd een secretaris-penningmeester benoemd in de persoon van Th. Keulemans O.Carm., die de voorbije jaren ook al als zodanig actief was geweest. Hij stond aan het hoofd van het secretariaat, dat belast werd met

- a. het samenwerken met het episcopaat bij het tot stand brengen van belangrijke initiatieven;
- b. het bestuderen van vraagstukken die voor aangeslotenen van belang zijn op het gebied van Canoniek en Civiel recht, financiën, onderwijs, missie-aangelegenheden, religieus leven en zielzorg;
- c. het opnemen van contact met verschillende geestelijke en wereldlijke autoriteiten naar aanleiding van de zich volgens lid b. voordoende gevallen;
- d. het geven van adviezen aan aangeslotenen;
- e. het voeren van gemeenschappelijke acties op ieder der gebieden sub b. genoemd.

In totaal 33 orden en congregaties sloten zich bij de nieuwe stichting aan.⁴³

In de ruim twee jaar tussen 26 november 1952 en 15 januari 1955 is uiteraard niet alleen gesproken over organisatorische kwesties die erop gericht waren tot een stichtingsvorm naar burgerlijk recht te komen. Integendeel, de ombouw van Secretariaat naar Stichting is eigenlijk vrij snel en zonder veel complicaties verlopen. Tijdens de bijeenkomsten van de Algemene Vergadering, het presidium en de verschillende secties die in de loop van deze periode plaatsvonden, is veel meer tijd besteed aan een drietal meer inhoudelijke zaken die ook ten goede moesten komen aan het functioneren van de katholieke kerk in Nederland.⁴⁴

Allereerst was er een geregeld terugkerende gedachtewisseling over de vraag, hoe de on-

⁴³ Archief SNPR: dossier statuten en circulaires plus de bijbehorende correspondentie. Daartoe behoren onder meer het verslag van de presidiumvergadering d.d. 25-10-1954; brieven van Th. Keulemans aan de provinciaals d.d. 3-12-1954 en aan de leden van het presidium d.d. 9-12-1954 en 31-12-1954; en de notulen van de Algemene Vergadering d.d. 10/11-11-1954. Aanwezig zijn ook gestencilde exemplaren van de statuten in het Nederlands en Latijn.

⁴⁴ Archief SNPR: verslagen van de bijeenkomsten van de algemene vergadering d.d. 24/25-4-1953; 14/15-10-1953; 31-3-1954; 9/10-6-1954; 10/11-11-1954; verslagen van de vergaderingen van het presidium d.d. 14-2-1953; 18-4-1953; 2-1-1954; 27-3-1954; 25-10-1954; 6-12-1954.

derlinge concurrentie tussen orden en congregaties verminderd kon worden. Dan waren er de besprekingen, bedoeld om de achterstelling van de priester-religieuzen ten opzichte van de seculiere clerus ongedaan te maken. En tenslotte was er de beleidsontwikkeling waarmee ingespeeld kon worden op de problemen die zich op het terrein van zielzorg en geloofsonderricht in katholiek Nederland begonnen voor te doen onder invloed van wat naderhand de ontzuiling is gaan heten. Concurrentie was er bijvoorbeeld rond de stichting en uitgifte van rectoraten of hulpkerken door individuele bisschoppen en de condities waaronder zo'n rectoraat door deze of gene orde of congregatie werd aanvaard. Concurrentie was er ook bij de werving van kandidaten ten behoeve van de opleidingsinstituten die elke orde en congregatie bezat. Ten aanzien van beide heikele kwesties werd in deze periode in elk geval het probleem in kaart gebracht. Van achterstelling van de priester-religieuzen was bijvoorbeeld sprake bij de verdeling van de opbrengst van collectes voor 'algemene' doelen zoals de priesteropleiding en de kerkenbouw. Die collectes vonden ook plaats in parochies, die door regulieren werden bediend; de opbrengst kwam echter niet aan die regulieren ten goede. De besprekingen die hierover vanuit de SNPR met individuele bisschoppen werden gevoerd, leidden in deze periode echter nog niet tot een voor alle partijen bevredigende oplossing. Moeilijkheden inzake de inspectie op het godsdienstonderwijs namens het episcopaat op middelbare scholen die onder het gezag van regulieren stonden, kwamen aan de orde tijdens een gesprek tussen de aartsbisschop-coadjutor, monseigneur B.J. Alfrink, en een SNPR-delegatie onder leiding van voorzitter Kolfshoten, dat op 15 februari 1954 plaatsvond. In het verlengde daarvan werd op 2 april 1954 het Hoger Katechetisch Instituut (HKI) opgericht.⁴⁵ Dit instituut, voortgekomen uit een gezamenlijk initiatief van de bisschoppen en de provinciaals die in de SNPR participeerden, kreeg als doelstelling de verruiming en verdieping van de vakkennis en de pedagogisch-didactische bekwaamheid van godsdienstleraren, veelal priester-religieuzen. Daarnaast diende het instituut bij te dragen aan de wetenschappelijke bezinning ten dienste van degenen, die leiding moesten geven aan het katholieke godsdienstonderwijs in ons land. In het curatorium van dit instituut kregen afgezien van twee leden die benoemd werden door het episcopaat, de provinciaals van de augustijnen, geschoei-de carmeliëten, franciscanen en jezuïeten zitting. Dit waren precies de orden, die nogal wat middelbare scholen onder hun hoede hadden. Het secretariaat kwam te berusten bij pater Keulemans. Eerste directeur werd de jezuïet Willem Bless (1907-1974). Met name in de jaren zestig zou het HKI op catechetisch gebied een grote faam verwerven.⁴⁶ Daarvan heeft de SNPR als een van de twee oprichters ook de vruchten kunnen plukken.

⁴⁵ De oprichtingsakte passeerde op 22 oktober 1954 de notaris. Vgl. Th. Mandos e.a., *Tot Uw dienst. Notities over het functioneren van het Hoger Katechetisch Instituut in verleden en heden* (Nijmegen 1989) 6.

⁴⁶ Over de oprichting van het HKI: *Katholiek Archief* 9 (1954) 559-560. Het HKI is vooral bekend door de samenstelling en uitgave van de *Grondlijnen van een vernieuwde schoolcatechese* in 1964 en *De Nieuwe Katechismus. Geloofsverkondiging voor volwassenen* in 1966. In 1990 werd het HKI opgeheven.

‘Terugblik en uitzicht’

De oprichting van de SNPR als stichting naar Nederlands recht op 15 januari 1955 vormt in de geschiedenis van dit samenwerkingsverband, anders dan de besluitvorming die op 26 november 1952 plaatsvond, geen echte cesuur.⁴⁷ Toch werd met het passeren van de stichtingsakte op die vijftiende januari een ontwikkeling afgesloten, waarvan de oorsprong teruggaat tot in 1853. Toen kreeg katholiek Nederland door toedoen van paus Pius IX de beschikking over een zielzorgstructuur, gebaseerd op bisdommen, dekenaten en parochies, waarin ook een plaats was ingeruimd voor instellingen van priester-religieuzen. De bisschoppen vertrouwden namelijk een aantal van de nieuwgevormde parochies toe aan regulieren; met name franciscanen, dominicanen, jezuïeten, norbertijnen en augustijnen kwamen hiervoor op grond van oude rechten in aanmerking.⁴⁸ Van enigerlei vorm van samenwerking tussen deze orden was toentertijd echter nog geen sprake, terwijl de bisschoppen op hun beurt alles deden om te verhinderen dat deze instituten zich beleidsmatig met zielzorgvraagstukken inlieten. Het is daarom niet overdreven ten aanzien van de priester-religieuzen in de eerste halve eeuw na 1853 te spreken van ‘losse hulptroepen’. Dat veranderde echter in de loop van de twintigste eeuw.

Toen vond een proces van min of meer vrijblijvende toenadering plaats op bepaalde werkterreinen, zoals ten aanzien van de missie en ook bij het hier niet besproken retraite- en bekeringswerk.⁴⁹ Zo ontstond op zeker moment de behoefte aan meer geregelde en ook bindende vormen van overleg. Die mondde in 1955 uit in een juridische structuur op het hoogste niveau, te weten dat van de provinciaals van alle orden en congregaties die op dat moment in Nederland werkzaam waren. Daarmee werd de grondslag gelegd voor wat al in 1913, zij het toen nog iets te voorbarig, ‘een welgevoerd leger’ werd genoemd. Of en in hoeverre dit leger als zodanig ooit echt operationeel is geworden, dient nog nader onderzocht te worden.⁵⁰ Naarmate namelijk de onderlinge samenwerking binnen de SNPR toenam, raakten steeds meer provinciaals ervan overtuigd, dat veel deelnemende orden en congregaties qua doelstelling en karakter nogal uiteenliepen, waardoor de beoogde intensivering van de samenwerking op zeker moment op grenzen stootte.

Dat leidde ertoe, dat zich na 1955 binnen de SNPR een viertal afdelingen of groepen uitkristalliseerden. De eerste groep werd (en wordt) gevormd door de beschouwende orden van benedictijnen en trappisten. Dan is er de groep van de oudere, exempte orden waartoe onder meer de augustijnen, norbertijnen, dominicanen, franciscanen en jezuïeten behoren. Van de derde groep van meer recente congregaties maken onder meer de assumptionisten, redemptoristen, priesters van het Heilig Hart, montfortanen en salesianen deel uit. Een laatste groep tenslotte bestaat uit missionerende congregaties als de witte paters, de missionarissen

47 Bij de viering van jubilea gaat de SNPR zelf steeds uit van 26 november 1952.

48 Bij wijze van voorbeeld kan verwezen worden naar de gang van zaken in Delft; zie daarvoor de bijdrage van Arie Oliehoek in deze bundel.

49 Op laatstgenoemd terrein heeft zich vooral de in 1904 opgerichte Apologetische Vereniging Petrus Canisius onderscheiden. Vgl. J. Jacobs, *Nieuwe visies op een oud visioen. Een portret van de Sint Willibrord Vereniging, 1948-1998* (Nijmegen 1998) 10-11.

50 Auteur dezes bereidt op dit moment een studie voor over de geschiedenis van de SNPR.

van het Goddelijk Woord, de paters van de Heilige Geest, de Sociëteit van Mill-Hill, de lazaristen en de scheutisten. De provinciaals van elk van deze groepen gingen er vanaf een bepaald moment toe over, ook afzonderlijk bijeen te komen en vervolgens vanuit deze groepsvergaderingen agendapunten aan te dragen voor de Algemene Vergadering. Dat bleek goed te werken.

Mede daardoor bestaat de SNPR nog steeds. Bovendien is in de loop der jaren de strikte belangenbehartiging steeds meer ingebed in een, zeker aanvankelijk rijk scala aan activiteiten en initiatieven die deels in nauw overleg met de bisschoppen worden uitgevoerd. Dit zijn evenzoveel pogingen om uitdrukking te geven aan de eigen identiteit en de eigen opdracht van de *afzonderlijke orden en congregaties vanuit de context van een gemeenschap van priester-religieuzen ten dienste van de kerk in Nederland in een snel veranderende tijd*. Meer recentelijk is het aantal activiteiten waarmee de SNPR zich bezighoudt echter weer afgenomen. Dit is vooral te wijten aan het afnemende ledenbestand van de *afzonderlijke orden en congregaties*, waardoor nauwelijks nog nieuwe initiatieven opgepakt en uitgevoerd kunnen worden. Maar een reconstructie van dat gebeuren overschrijdt de tijdsspanne 1853-1953/1955 die voor dit opstel werd gekozen.